

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

Amrit Kirtan

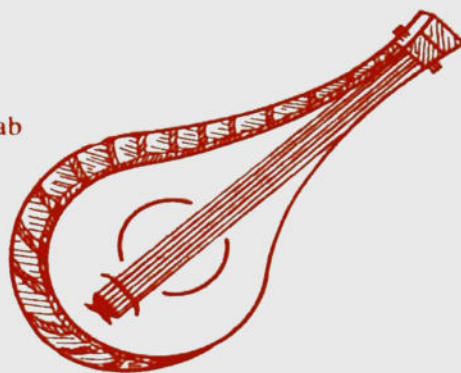

ਅਕਤੂਬਰ
2006

Shahnai

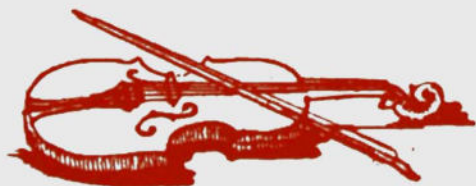
Rabab

Tabla/Jori

Taos
(Peacock-type Sarinda)

Violin/Bela

Sarinda

ਆਨਰੇਰੀ ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸਬੰਧੀ ਤ੍ਰੈਭਾਸ਼ੀ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ
ਅੰਕ 10 ♦ ਸਾਲ ਅਠਾਰਵਾਂ ♦ ਅਕਤੂਬਰ 2006

ਸੰਪਾਦਕ (ਆਨਰੇਰੀ)

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਐਮ.ਏ. (ਸੰਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ), ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ

ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾਦਕ (ਆਨਰੇਰੀ)

ਡਾ. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਬੈਦਵਾਣ, ਐਮ.ਏ., ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ

ਸਹਿਯੋਗੀ

ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ▲ **ਸ. ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ**

- ▲ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- ▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੰ: 4.8.90 ਮਿਤੀ 20.2.91 ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ।
- ▲ Donations are eligible for relief u/s 80 G of Income-Tax Act, 1961 (43 of 1961) vide CIT/CHD/Tech./04-05/375 dated 30.04.2004/05.05.2004 valid upto 31.03.2007

ਚੰਦੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

- ▲ ਚੰਦੇ ਦਾ ਮਾਤਰਾ 15 ਰੁ., ਸਲਾਨਾ 150 ਰੁ. ਜੀਵਨ ਸਿੱਖਰ 1500 ਰੁ.
- ▲ ਵਿਦੇਸ਼: ਸਲਾਨਾ 30 \$, ਜੀਵਨ ਸੈਂਬਰ 300 \$
- ▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਲਈ ਡਰਾਫਟ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਦੇ ਨਾਮ ਹੀ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਜੀ।

ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਲਈ ਪਤਾ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)

1246/1, ਸੈਕਟਰ 22-ਬੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 160 022

ਫੋਨ : 0172-2713915, 093161 36268

ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ

ਸੰਪਾਦਕ, 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ'

422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 160 015

ਫੋਨ : 0172-2772660, 098140 53630

e-mail: drjagirsingh@gmail.com

ਮਿਤ੍ਰ ਅਸਾਡੇ ਸੇਈ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ	2
ਕਰਉ ਬੇਨੱਤੀਆ ਸੰਪਾਦਕੀ	3
ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਗੀਤ ਹੈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਲੀਲਧਾਰੀ	4
ਬਹਿਨਾਈ ਦਾ ਬਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਹਿਗਲ	7
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਭਾਈ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ	9
Music And Yoga Narinder Kaur	14
God's Mysteries Surinder Kaur Puar	17
ਸੁਰ ਲਿਪੀ ਨਰਿੰਦਰ ਕੌਰ	23
ਸੁਰ ਲਿਪੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ	24

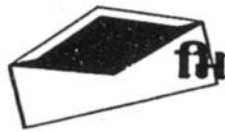
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਨੇ
ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰਜ਼,
ਐਸ. ਸੀ. ਐਫ. 107, ਫੇਜ਼-7, ਮੁਹਾਲੀ ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ
422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

COMPUTER TYPE SETTING

sohal specials
Designers & Printers

Phone: 0172-3292919

ਮਿਤ੍ਰ ਅਸਾਡੇ ਜੇਦੀ

◆ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਦੇ ਅਗਸਤ 06 ਅੰਕ ਰਾਹੀਂ ... ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ 'ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕੇ, ਗੁਰਮੁਖ ਪਿਆਰੇ ਵੀਰ ਸ. ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਧੂਪੀਆ ਦੁਆਰਾ 'ਕੀਰਤਨ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਸੀਡੀ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ' ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਵਡਮੁੱਲੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਧੂਪੀਆ ਜੀ ਅਤੇ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਅਤਿ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਇਸ ਬੇਮਿਸਾਲ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸਾਂਝ ਆਮ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਪਾਉਣ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਇਕ ਅਤਿ ਵਡਿਆਈ ਵਾਲੀ ਸੋਚ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵਧਾਈ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣੂ ਹੋ... ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਟੱਡੀ ਸਰਕਲ, ਇੰਦੌਰ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਆਪਣੀ ਮਾਸਿਕ ਪਤ੍ਰਿਕਾ 'ਪਵਿੱਤਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਰ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਧੂਪੀਆ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ 'ਚ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਸਹਿਤ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ 'ਇੰਦੌਰ/ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼' ਇਲਾਕੇ ਲਈ ਦਾਸਰਿਆਂ ਨੂੰ Area Organizer (AO) ਦੀ ਸੇਵਾ ਬਖਸ਼ਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਕਰਨੀ ਜੀ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਸਦਕਾ ਦਾਸਰਿਆਂ ਪਾਸ CD Writer ਵੀ ਹੈ ... ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਸੰਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ।

ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ CD's ਦਾ ਇਕ ਸੈਟ ਦਾਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਯਥਾ ਸੰਭਵ ਛੇਤੀ ਹੀ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਕਰਨੀ ਜੀ।

ਰਾਜਪੂਤ ਸਿੰਘ,
ਸੇਵਾਦਾਰ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਟੱਡੀ ਸਰਕਲ, ਇੰਦੌਰ

◆ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਸਤੰਬਰ 2006 ਅੰਕ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ ਨਿਬੰਧ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਬੜੇ ਗੌਰ ਤੇ ਗਹੁ ਨਾਲ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ।

ਅੱਜ ਹਉਮੈ ਦੇ ਜੁਗ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਖੂਬ ਜਚਦੀਆਂ ਫਬਦੀਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਤ ਤੇ ਤੁਸਾਂ ਨਿਰਣਾ ਵੀ ਖੂਬ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਥਾਂ ਫਰੀਦਾ ਦੀ ਥਾਂ ਫਰੀਕਾ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਛਪ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਤੁਹਾਡਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹਰੇਕ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਕ ਅਵਸਥਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿ ਨਿਮਰਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਘਰ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨਿਬੰਧ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਪ ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹੋ।

ਡਾ. ਚਾਨਣ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲ

◆ ਸੰਤਬਰ 2006 ਦੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਕਰਓ ਬੇਨਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਪਾਠ ਆਪ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਧੀਆ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਲੇਖ ਹੈ ਜੋ ਨਵੇਂ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਜਾਂ ਸਟੇਜ ਤੇ ਕਥਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਬੜਾ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੀਲਧਾਰੀ ਜੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਕੈਸਟ ਸਮੀਖਿਆ ਵਿਚ ਨਿਰੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਹੀ ਕਰੀ ਗਏ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਜੇ ਕਿੰਤੂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਕਿਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜੇ ਕਿਤੇ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਉਕਾਈ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ ਤਾਂ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਦਸ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਸਕੇ। ਸ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦਰਾ ਅਤੇ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਧੂਪੀਆ ਜੀ ਦਾ ਉਦਮ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਰਾਗ ਵਿਚ ਵਾਦੀ ਸੰਵਾਦੀ ਸੁਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਾਕਫੀ ਭਰਪੂਰ ਲੇਖ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਆਪ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ।

ਗੁਰਜੰਤ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ
ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਬੀ-367, ਸੇਖੂਪੁਰਾ
ਸੁਨਾਮੀ ਗੇਟ, ਸੰਗਰੂਰ

ਇਕ ਪੁਸਤਕ - ਰਬਾਬ

ਮੈਂ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ! 30 ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਕੁਝ ਗਜ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਚਿਉਰਿਟੀ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮਚਿਉਰ ਹੀ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਭੋਲਾਪਣ ਜਾਂ ਭਾਵਕਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਇਹ ਮੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਕੀਰਤਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਰਤਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਜਗਤਾਰਜੀਤ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ ਰਬਾਬ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਮੈਨੂੰ ਖਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਲੱਗਾ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਾਵਿਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਜਾਪੀਆਂ। ਜਗਤਾਰਜੀਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਜਾਵਾਂ

ਸਾਜ਼ ਤੋਂ

ਸਾਜ਼ ਤੋਂ ਟੁੱਟਿਆਂ

ਨਾਨਕ ਕਿਵੇਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇਗਾ ਮੈਨੂੰ

ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਲਈ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ - ਰੁੱਖ ਬੱਲੇ ਬੈਠੀ, ਚਿੱਟੀ ਬਦਲੀ, ਰੁੱਖ ਦੀ ਟਾਹਣੀ, ਚਿੜੀ ਉਦਾਸ ਹੈ, ਸੂਰਜ, ਪਹਿਲਾ ਪਾਣੀ ਜੀਉ ਹੈ ਆਦਿ ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਲਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ।

ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਰਬਾਬ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਬੜੀਆਂ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਜਗਤਾਰਜੀਤ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦੋ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਬਾਬ ਅਤੇ ਦਸਤਕ ਰਚ ਕੇ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ

ਦਾ ਨਾਮ 'ਰਬਾਬ' ਰੱਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਰਬਾਬ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਛੇੜੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਛੇਹੀ ਹੀ ਕੋਈ ਸੁਰੀਲਾ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਗਤਾਰ ਜੀਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਰਬਾਬ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ।

ਰਬਾਬ

ਰਬਾਬ ਤਾਂ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ
ਪੂਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬੱਝੀ
ਨਾਨਕ ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ
ਤਦੇ ਨਾਨਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ
ਮਰਦਾਨਿਆਂ ਰਬਾਬ ਵਜਾ

ਬਾਣੀ ਕਦ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀ
ਰਬਾਬ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੁੰਦੀ
ਕਿਤੇ ਵੀ ਦਰਜ਼ ਨਹੀਂ
ਪਰ ਜਦ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਵਿਚਰਦੇ
ਦੁਆਲਾ ਕੀਲੀਆ ਜਾਂਦਾ

ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਤੁਰ ਆਈਆਂ ਹਨ ਕਥਾਵਾਂ
ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਬਾਬ ਦੀਆਂ ਤਰਬਾਂ ਨਹੀਂ
ਨਾਨਕ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ
ਲੋਕ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਅਨੁਗੂੰਜ ਹੈ
ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਈ

ਰਬਾਬ ਮਰਦਾਨੇ ਨਾਲ
ਮਰਦਾਨਾ ਸਿਖ ਨਾਲ
ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ

ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਜਾਵਾਂ

ਸਾਜ਼ ਤੋਂ

ਸਾਜ਼ ਤੋਂ ਟੁੱਟਿਆਂ

ਨਾਨਕ ਕਿਵੇਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇਗਾ ਮੈਨੂੰ

ਜਗਤਾਰਜੀਤ

ਸਿਸ਼ਟੀ ਸੰਗੀਤ ਹੈ

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੀਲਧਾਰੀ

ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰੰਗ ਆਈ ਉਹ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਚਹੁ ਪਾਸੇ ਧੁੰਧਕਾਰ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਸੀ ਪਰ ਚਹੁ ਪਾਸੇ ਗੁਬਾਰ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ

ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੁੰਧਕਾਰਾ

ਧਰਣਿ ਨ ਗਗਨਾ ਹੁਕਮੁ ਅਪਾਰਾ

ਨ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਨ ਚੰਦੁ ਨ ਸੂਰਜ

ਸੁੰਨਿ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਇਦਾ ॥ (ਮਾਰੂ ਪਹਿਲਾ 1035)

ਸੁੰਨ ਸਮਾਧ ਤੋਂ ਚੇਤਨ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਸਫੁਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਠ ਵਿਚੋਂ ਬੜੀ ਸੁਗੀਲੀ ਧੁਨੀ ਨਿਕਲੀ ਅ..... ਓ ..... ਮ..... ਇਸ ਧੁਨੀ ਦੀ ਸੁਰ ਲਹਿਰਾਂ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਬਣ ਕੇ ਚਹੁ ਪਾਸੇ ਖਿਲਰ ਗਈਆਂ, ਬਿਜਲੀਆਂ ਚਮਕਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਗੁਬਾਰ ਪਿਘਲਿਆ ਤੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਅਕਾਸ਼ੀ ਦਰਿਆ ਵਗ ਤੁਰੇ ਸਭ ਜਲ ਹੀ ਜਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ ॥

ਤਿਸ ਤੇ ਹੋਏ ਲਖ ਦਰਿਆਉ ॥

ਓਮ ਦੀ ਧੁਨੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਗੁੰਜਾਇਮਾਨ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਬਿਜਲੀਆਂ ਤਾਲ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਕਾਸ਼ੀ ਜਲਧਾਰਾਵਾਂ ਸੰਗੀਤ ਪੂਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਬਾਰ ਵਿਚਲੀ ਰੇਤ ਮਿੱਟੀ ਓਮ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਨਾਲ ਸੁੱਕ ਕੇ ਜਲ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ/ਓਮ ਦੀ ਧੁਨੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਧੁੰਧਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਪਵਨ, ਜਲ, ਅਗਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਂਦ ਬਣਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸੰਗੀਤ ਲਹਿਰੀਆਂ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਾਦਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਤੋਂ ਦੋ, ਦੋ ਤੋਂ ਇਕ ਹੋਏ ਤੇ ਤਿੰਨ ਨਾਦੀ ਪੁਤਰ ਘੜੇ ਗਏ

ਏਕਾ ਮਾਈ ਜੁਗਤਿ ਵਿਆਈ ਤਿਨਿ ਚੇਲੇ ਪਰਵਾਣੁ

ਇਕ ਸੰਸਾਰੀ ਇਕੁ ਭੰਡਾਰੀ ਇਕੁ ਲਾਏ ਦੀਬਾਣੁ

ਚਾਰੋ ਪਾਸੇ ਸੰਗੀਤ ਲਹਿਰੀ ਦੇ ਸੁਰਤਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਅਕਹਿ ਆਨੰਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਇਆ। ਸ਼ਕਤੀ ਮਾਨ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪ ਹੀ ਸੁਰ ਤਾਲ ਬਣ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਲਹਿਰੀ ਨਾਲ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਦੀ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਮੋਹਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਨੱਠ ਭੱਜ ਕੀਤੀ ਕਿ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੂੰ ਲੱਭੀਏ ਪਰ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਤਿੰਨੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜ ਵੀ ਪਏ ਕਿਉਂਕਿ ਰਚਨਾਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਖਿਰ ਹਾਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਤੇ ਸਮਝ ਗਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ

ਓਹੁ ਵੇਖੈ ਓਨਾ ਨਦਰਿ ਨਾ ਆਵੈ

ਬਹੁਤਾ ਏਹੁ ਵਿਡਾਣੁ ॥

ਆਦੇਸੁ ਤਿਸੈ ਆਦੇਸੁ

ਤਿੰਨੇ ਦਰਗਾਹੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਕਰਮੰਡਲ ਦਾ ਕੁੰਡਾ ਖੜਕਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਸੰਖ ਪੂਰਿਆ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਡਮਰੂ ਨਾਲ ਤਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਗੀਤ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ, ਮਸਤੀ ਵਧ ਗਈ

ਮਉਲੀ ਧਰਤੀ ਮਉਲਿਆ ਆਕਾਸੁ ॥

ਘਟਿ ਘਟਿ ਮਉਲਿਆ ਆਤਮ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ॥

ਰਾਜਾ ਰਾਮੁ ਮਉਲਿਆ ਤ੍ਰਅਨਤ ਭਾਇ ॥

ਜਹ ਦੇਖਉ ਤਹ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ॥

ਰਚਨਹਾਰਾ ਸੰਗੀਤ ਸੁਰਾਂ ਨਾਲ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿਚੋਂ ਸੰਗੀਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤਿੰਨੇ ਪੁੱਤਰ ਉਸ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਤਾਲ ਦਿੰਦੇ ਦਿੰਦੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਇਸ ਬੇਖੁਦੀ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਦ੍ਰਿੜਾਏ। ਉਸ ਸੰਗੀਤ ਲੈਅ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਦਾ ਕਰਮ ਮਿਲਿਆ। ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਪਰ ਅਜੇ ਤਾਂ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਡਮਰੂ ਵਜਾਉਂਦਾ ਵਜਾਉਂਦਾ ਘੋਰ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸੰਗੀਤ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਰਚਨਾ ਮਸਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸੰਕਰ ਮਉਲਿਓ ਜੋਗ ਧਿਆਨ।

ਕਬੀਰ ਕੋ ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਸਮਾਨ ॥

ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੇਵਲ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰ ਲਈ। ਪਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੰਕਲਪ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਇਕ ਸੀਮਾ ਸੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ ਨਾਲ ਲਟਕੇ ਡਮਰੂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਹਲਾਇਆ, ਡਮਰੂ ਖੜਕਿਆ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਖੁੱਲੀ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਮਹਾਦੇਵ ਜਾਗੋ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੋ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸੰਹਾਰ ਕਿਸ ਦਾ ਕਰੋਗੇ? ਸਮਾਧੀ ਵਿਚੋਂ ਅੱਖਾਂ ਉਘਾੜ ਕੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੇ ਟੇਢੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅੱਧਾ ਪੁਰਖ ਅੱਧਾ ਨਾਰੀ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੇ ਡਮਰੂ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤਾਲ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਖਿਣ ਲਈ ਸਾਰਾ ਸੰਗੀਤ ਧੀਮਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਡਮਰੂ ਦੀ ਤਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਜੋੜਾ ਵੱਖ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਿਵਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੰਕਲਪ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਹੁਣ ਮੈਥੁਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਚੱਲੇਗੀ। ਇਸ ਪੁਰਖ ਤੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮੈਥੁਨ ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਚੱਲੇਗੀ, ਉਹ ਬਿਨਸਣਹਾਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਮੈਥੁਨ ਕਾਮਨਾ ਰੂਪ ਕਾਮ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਰਤਿ ਭਾਵਨ ਦੀ ਰਤਿ ਨੂੰ ਵੀ ਬਣਾਇਆ। ਹੁਣ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਹੋਰ ਧੀਮਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਰਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਧੀਮਾ ਸੰਗੀਤ ਅਜੇ ਵੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ ਸੰਗੀਤਸੁਰਾਂ ਨਾਲ ਸੂਰਜ, ਚੰਦ, ਤਾਰੇ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਤੇ ਤਾਲ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਲ-ਕਲ, ਹਵਾ ਦੀ ਰੁਕਮ ਨਾਲ ਬਣ ਬਿਰਖਾਂ ਦਾ ਗੀਤ ਤੇ ਜੀਵ ਜੰਤਾਂ ਤੇ ਸੁਰ ਸੰਗੀਤ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਹਨ। ਮਰਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੰਗੀਤ ਜੋ ਪੂਟ ਪੂਜਾ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁਖਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਪਾਨ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨਵੀਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਲਈ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਰੀਰ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੰਗੀਤ ਵੀ ਅਣਸੁਣਿਆ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਾਇਆ ਚੱਕਰ ਦੇ ਕਾਮ ਕੋਲਾਹਲ ਨੇ

ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਐਸਾ ਦਿਗਭ੍ਰਮਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪੁਰਖ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਉਸ ਆਦੀ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਮਰਹੂਮ ਹੋ ਗਈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਚਾਲਕ ਦੇਵਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਾਜ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸੁਰਤਾਲ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੱਚਾ ਸੰਗੀਤ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ ਹੀ ਸਚਖੰਡ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜੀ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਦੁਖ ਦੇਖ ਕੇ ਦੁਆਪਰ ਦੀ ਅਵਤਾਰ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਬੰਸਰੀ ਨੂੰ ਬੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ। ਬਿੰਦਾਬਨ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ, ਬਨ , ਪਰਬਤ ਤੇ ਨਰ ਨਾਰੀ ਉਸ ਬਾਂਸਰੀ ਦੀ ਤਾਨ ਨਾਲ ਮੋਹੇ ਗਏ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨਰ ਲੀਲਾ ਦੇਖ ਕੇ ਭਰਮ ਗਿਆ, ਇੰਦਰ ਆਪਣੀ ਰੋਂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ - ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਠਿੱਠ ਹੋਏ। ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੇ ਰਾਸ ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੀ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਗੋਪੀ ਬਣਨਾ ਪਿਆ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਿਸ਼ੀ ਵਰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਆਤਮੇ ਆਤਮਿਕ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤਿ ਲੱਭ ਲਈ। ਜੋਗ ਧਿਆਨ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਨਾਦ ਸੁਣਦੇ ਸੁਣਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨਾਹਦ ਸੁਣ ਲਿਆ। ਉਹ ਅਨਾਹਦ ਨਾਦ ਜੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮਾਇਆ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚ ਸਚਖੰਡ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਨਾਹਦ ਨਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਣਾ ਘੋਰ ਜੋਗ ਤਪ ਮੰਗਦੀ ਸੀ ਜੋ ਸਭ ਲਈ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਿਸ਼ੀ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਹੇ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ:

ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੋ ਬਿੰਦੈ ਬ੍ਰਹਮੁ ॥

ਜਪੁ ਤਪੁ ਸੰਜਮ ਕਮਾਵੈ ਕਰਮੁ ॥ (1411)

ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੁ ਬੀਚਾਰੈ

ਆਪਿ ਤਰੈ ਸਗਲੇ ਕੁਲ ਤਾਰੈ ॥ (662)

ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਤਨਾ ਯੋਗ ਵਿਚ ਅਨਾਹਦ ਨਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਸ਼ਤਰ ਧਾਰੀ, ਕਿਰਸਾਨ ਵਣਜਾਰੇ, ਸੇਵਾ ਕਰਮੀ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਸੰਤਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਤ੍ਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਇਸ ਯੋਗ ਤਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਸ ਆਤਮ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਸੋਧ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੁਲ ਵਿਚ ਜਨਮਿਆ ਕੋਈ ਪੰਡਿਤ ਵੀ ਪੁਰੋਹਿਤ ਗਿਰੀ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਆਤਮ ਚੇਤਨਾ ਲਈ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ, ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਗੁਣ, ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੱਲ ਵੀਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਾਬੇ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਇਕੀਵੇਂ ਮਨ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਲਏ ਇਕ ਨਾਮ ਨਾਲ ਲੈ-ਬੱਧ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਦੇ ਸੁਰ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਤਾਲ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਬੱਧ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪਰਾਇਣ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੋਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚਾਲਾਕ ਪੁਰੋਹਿਤ ਵਰਗ ਨੇ ਜਾਤ ਅਭਿਮਾਨ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਂ ਤਮਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵੀ ਅਠੱਸੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਟ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਵਰਜਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਵਰਣ ਜਾਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਜਿਥੇ ਬੰਸਰੀ ਦੀ ਤਾਨ ਨਾਲ ਬਿੰਦਾਬਨ ਨੂੰ ਸੰਮੋਹਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸਸ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਰੂ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇਵਤਾ ਨੇ ਗਿਆਨ ਜਗ ਜਾਹਿਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤੇ ਭਗਤ ਦੇ ਤਾਰੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਅੱਗੇ ਗਾ ਗਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪ੍ਰਭੂ ਰਾਜੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (ਨ+ਅਨਕ=ਇਕ ਓਂ ਕਾਰ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦੇ ਆ ਜਨਮਿਆ। ਧਰਤੀ

ਸੋਧ ਲਈ ਤੁਰਨ ਲਗਿਆਂ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਆ ਤੇ ਰਬਾਬ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਤੀ। ਮਰਦਾਨਿਆ ਰਬਾਬ ਵਜਾ, ਬਾਣੀ ਆਈ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦਾ ਬਚਨ ਮੰਨ ਕੇ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਰਬਾਬ ਦੀਆਂ ਤਰਬਾਂ ਤੇ ਥਿਰਕਦੀਆਂ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂਬਾਣੀ, ਰਬਾਬ ਤੇ ਰਬਾਬੀ ਇਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਵਿਸਮਾਦ ਦੇ ਦੋਂਦੇ। ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਚਖੰਡੀ ਸੰਗੀਤ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਹੈ

ਉਥੇ ਬੈਕੁੰਠ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ

ਤਹਾਂ ਬੈਕੁੰਠ ਜਹ ਕੀਰਤਨ ਤੇਰਾ

ਤੂ ਆਪੇ ਸਰਧਾ ਲਾਇਹਿ ॥

ਮਾਇਆ ਦੇ ਧੰਦੇ ਸੁਆਰਥ ਛੱਡ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰਾਮ ਵਿਚ ਰਮ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਇਕ ਦਿਨ ਅਨਾਹਦ ਨਾਦ ਦਾ ਸਰੋਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਣ ਗੋਬਿੰਦ ਗਾਵਹੁ ਸਭਿ ਹਰਿ ਜਨ

ਰਾਗ ਰਤਨ ਰਸਨਾ ਆਲਾਪ ॥

ਕੋਟਿ ਜਨਮ ਕੀ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਨਿਵਰੀ

ਰਾਮ ਰਸਾਇਣਿ ਆਤਮ ਧ੍ਰਾਪ ॥

ਗਰੇਨ ਮਾਰਕੀਟ, ਮੱਧਿਆ ਮਾਰਗ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਦਾ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ

ਸੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਹਿਗਲ

ਉਸਤਾਦ ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਖਾਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮੰਚ ਉਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਅੱਠ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤਕ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਦਾ ਜਾਦੂ ਬਖੇਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਧੁਰ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਮੰਤਰ ਮੁਗਧ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖਿਰ 21 ਅਗਸਤ 2006 ਨੂੰ 91 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਗਿਆ।

17 ਅਗਸਤ 2006 ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਲਖਨਊ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਵਾਰਾਨਾਸੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਹੀ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਲੈਣੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਰਾਨਾਸੀ ਦੇ ਹੈਰੀਟੇਜ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਉਸਤਾਦ ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਖਾਨ ਦਾ ਜਨਮ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਡੂਮਰਾਓ ਵਿਚ ਇਕ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ 21 ਮਾਰਚ 1916 ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਤਾਂ ਕਰਮ ਉਦ ਦੀਨ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਖਾਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਵਜ ਭੋਜਪੁਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਵਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਖਾਨ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬੱਚੀ ਮੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਪਰ ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਖਾਨ ਦਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੱਲ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੰਗੀਤ ਗੁੜਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਕਦਮ 'ਤੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਵਾਦਨ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਕਸਦ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਾਦਨ ਦੀ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਤਾਲੀਮ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਅਲੀ ਬਖਸ਼ ਤੋਂ

ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਵਾਦਕ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਤੋਂ ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਖਾਨ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਵੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਖਿਆਲ, ਧਰੁਪਦ ਅਤੇ ਠੁਮਰੀ ਆਦਿ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ।

ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਵਾਦਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸਤਾਦ ਫੱਯਾਜ਼ ਖਾਨ ਵਰਗੇ ਆਗਰੇ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਗਾਇਕ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਲਾਘਾ ਮਿਲੀ।

ਸੰਨ 1947 ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ ਤਾਂ 15 ਅਗਸਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਮੌਕੇ ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਖਾਨ ਦੀ ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਦੇ ਸੁਰ ਅਜਿਹੇ ਗੂੰਜੇ ਕਿ ਹਰ ਸਾਲ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਦਿਵਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਦੀ ਧੁਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਹੀ ਬਣ ਗਈ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਉਤੇ ਸਵੇਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵੀ ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਖਾਨ ਦੀ ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਦੀ ਹੀ ਮੰਗਲਮਈ ਧੁਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਅਤੇ ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਖਾਨ ਅਜਿਹੇ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵਾਦਨ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਤਾਦ ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਖਾਨ ਨੇ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਆਮ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਖਾਨ ਦੀ ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗ ਪਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧ ਗਈ। ਉਸਤਾਦ ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕਲਾਤਮਕ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਸੂਝ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਵਾਦਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ, ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਨ, ਪਦਮ ਵਿਭੂਸ਼ਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਭਾਰਤ ਰਤਨ ਨਾਲ ਵੀ 4 ਮਈ ਸੰਨ 2001 ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਰਤਨ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਡਿਤ ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਤਾਰ ਵਾਦਕ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਰਨਾਟਕ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਿਖਿਆਤ ਗਾਇਕਾ ਐਮ ਸੁਬਾਲਕਸ਼ਮੀ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸਨਮਾਨ ਪਿਆ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸਤਾਦ ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਖਾਨ ਤੀਜੇ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਰਤਨ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ।

ਉਸਤਾਦ ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਖਾਨ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਸੀਰਤ ਫਕੀਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਉਛਾਲੇ ਮਾਰਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ

ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਵਜਾਉਣ ਉਤੇ ਜਿੰਨੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਸਤਾਦ ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਖਾਨ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪੀਡੀ ਗੰਢ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਾਇਆ।

ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਖਾਨ ਵਰਗੇ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਸਦੀਆਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਕਿਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਗਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਲਾਕਾਰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਖਾਨ ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਦੇ ਸੁਰ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਗੂੰਜਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਅਜਿਹੇ ਕਲਾਕਾਰ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਸਦਾ ਅਮਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਦੇਣ

ਭਾਈ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਕਲਾਵਾਨ, ਮਹਾਂਕਵੀ, ਸੰਤ, ਉਚਤਮ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਾਲਾ ਰਚਨਾਕਾਰ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਕ, ਕੋਮਲ ਕਲਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ, ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਪੁੰਜ, ਬਹੁਪੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤ ਅਚਾਰੀਆ ਸਨ।

ਐਸੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸੋਢੀ ਸੁਲਤਾਨ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਕੁੱਖੋਂ 15 ਅਪ੍ਰੈਲ 1563 ਈ. ਨੂੰ ਚੱਕ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨਗਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰਗੱਦੀ ਉਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਨਾਨਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਜਦੋਂ ਆਏ ਤਾਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਲੈਂਦਿਆਂ ਰੱਬੀ ਆਸ਼ੀਰਵਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਇਹ ਬਾਲਕ ਤਾਂ ਵੱਡਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਵੇਗਾ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਉਮਰ ਪੱਖੋਂ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾਵਾਂ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਮਹਾਂਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਾਲ ਉਮਰੇ ਹੀ ਸੇਵਾ ਸਿਮਰਨ ਸਹਿਜ, ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਲਗਾਉ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਵੇਕਲੇ ਸਨ।

ਨਾਨਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾਈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਤਾਂ ਨਾਨਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਗਣਿਤ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਮੋਹਰੀ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਹਿਪਾਠੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਸਨ। ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਵਰਗੀ ਕੋਮਲ ਕਲਾ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਬੜੀ ਰੁਚੀ ਵਿਖਾਈ, ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਆਪ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਹੀ ਅੱਛਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।

ਨਾਨਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕਹੇ ਪ੍ਰਵਚਨ

“ਦੋਹਿਤਾ ਬਾਣੀ ਕਾ ਬੋਹਿਥਾ” ਸੱਚ ਹੋ ਨਿਬੜੇ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਾ ਸਹੀ ਵਾਰਿਸ ਜਾਣ ਕੇ 3 ਭਾਦਰੋ ਸੰਮਤ 1638 ਅਥਵਾ 20 ਅਗਸਤ 1581 ਦੇ ਮਹਾਨ ਪਵਿੱਤਰ ਦਿਨ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਰਹਿਨੁਮਾ ਥਾਪਿਆ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਨਗਰ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਸਿੱਖ ਨਾ ਵਸਦਾ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਹਿਚਾਨ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਲਾਨਾ ਜੋੜ ਮੇਲੇ, ਕਥਾ, ਕੀਰਤਨ, ਲੰਗਰ ਆਦਿ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੋੜ ਕੇਵਲ ਇਹ ਭਾਸਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਧਰਮ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਸਾਂਝਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਆਸੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਪ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸੁਚੱਜੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਭਾਈ ਹਰੀਆ, ਭਾਈ ਸੰਤ ਰਾਮ, ਭਾਈ ਮੁੱਖਾ, ਭਾਈ ਮਨਸ਼ਾ ਜੀ ਚਾਰ ਲਿਖਾਰੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਤਾਂ 1590 ਈ. ਵਿਚ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਪੋਥੀਆਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਇਉਂ ਬਿਆਨਦੇ ਹਨ:

ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਥਿ ਸਕਥ ਹਨਿ

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਗੁਰ ਕਾਰ ਕਮਾਵੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਿ ਪੋਥੀਆ

ਤਾਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਰਬਾਬ ਵਜਾਵੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਵ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 1604 ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ, ਦਾ ਘੋਖਵਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਧਰਮ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਇਕਾਂਤ ਜਗ੍ਹਾ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ

ਹੁਣ ਰਾਮਸਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੈ, ਵਿਖੇ ਲਿਖਵਾਇਆ। ਸਮੁੱਚੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਤਮਕ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤਆਤਮਕ ਹੋਵੇ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਲਾ ਜਗਤ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਅਨੂਠੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤਤਕਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 31 ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਠ ਪਠਨ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ 31 ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ 31 ਰਾਗ ਹੋਰ ਵੀ ਹਨ।

14ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਿਲਾਸੀ ਰੁਚੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤਿਤ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਅਨੁਸਾਰ: 'ਦਰਬਾਰੀ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਸੰਤ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਇਹ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਤਕੜਾ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਦਰਬਾਰੀ ਸੰਗੀਤ ਕੇਵਲ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਲਾਸ ਮਾਤ੍ਰ ਸੀ ਉਥੇ ਸੰਤ ਸੰਗੀਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਰਥਕ ਆਦਰਸ਼ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂਆਂ, ਸੰਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਤ ਸਾਧੂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਤਬਕੇ ਵਿਚੋਂ ਉਠੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਧੁਨ ਦੀ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸੰਗੀਤ, ਤੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ।

ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸੰਗੀਤ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਿਥੇ ਇਸ ਇਲਾਹੀ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਆਪ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਚ ਕੇ ਗਾਇਆ, ਉਥੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਰਬਾਬੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਾਬੀ ਮਰਦਾਨਾ, ਉਮਰ ਭਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪ ਸਜਿੰਦਾ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਸਜਿੰਦੇ ਦਾ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਗਾਂ

ਦਾ ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਟੁਕ ਮਾਤਰ:

ਰਾਗ ਸਿਰੀ

ਰਾਗਾ ਵਿਚਿ ਸ੍ਰੀਰਾਗੁ ਹੈ

ਜੇ ਸਚਿ ਧਰੇ ਪਿਆਰੁ ॥ (ਅੰਕ 83)

ਰਾਗ ਗਉੜੀ

ਗਉੜੀ ਰਾਗਿ ਸੁਲਖਣੀ

ਜੇ ਖਸਮੈ ਚਿਤਿ ਕਰੇਇ ॥ (ਅੰਕ 311)

ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ

ਗੁਜਰੀ ਜਾਤਿ ਗਵਾਰਿ

ਜਾ ਸਹੁ ਪਾਏ ਆਪਣਾ ॥ (ਅੰਕ 513)

ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ

ਹਰਿ ਉਤਮੁ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਗਾਵਿਆ

ਕਰਿ ਨਾਦੁ ਬਿਲਾਵਲੁ ਰਾਗੁ ॥ (ਅੰਕ 849)

ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ

ਸਬਦਿ ਰਤੇ ਵਡਹੰਸੁ ਹੈ

ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਉਰਿ ਧਾਰਿ ॥ (ਅੰਕ 585)

ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ

ਧਨਾਸਰੀ ਧਨਵੰਤੀ ਜਾਣੀਐ ਭਾਈ

ਜਾਂ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਕਾਰ ਕਮਾਇ ॥ (ਅੰਕ 1419)

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਮੁ ਮਨਿ ਵਸਿਆ

ਤਾ ਬਨਿਆ ਸੀਗਾਰੁ (ਅੰਕ 950)

ਰਾਗ ਕੇਦਾਰਾ

ਕੇਦਾਰਾ ਰਾਗਾ ਵਿਚਿ ਜਾਣੀਐ ਭਾਈ

ਸਬਦੇ ਕਰੇ ਪਿਆਰੁ ॥ (ਅੰਕ 1087)

ਰਾਗ ਮਾਰੂ

ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਅਰਾਧੀਐ

ਨਾਮਿ ਰੰਗਿ ਬੈਰਾਗੁ ॥

ਜੀਤੇ ਪੰਚ ਬੈਰਾਈਆ

ਨਾਨਕ ਸਫਲ ਮਾਰੂ ਇਹੁ ਰਾਗੁ ॥ ੩ ॥ (ਅੰਕ 1425)

ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ

ਸੋਰਠਿ ਸੋ ਰਸੁ ਪੀਜੀਐ

ਕਬਹੂ ਨ ਫੀਕਾ ਹੋਇ ॥ (ਅੰਕ 1425)

ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ:

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਵਰਗੀ ਅਨਮੋਲ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰ ਕੇ

ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੋੜ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਲੋਕ ਧੁਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੁਣਿਆ। ਮਾਝੇ ਵਿਚਲੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਧੁਨ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਗ ਦੀ ਪਦਵੀ ਬਖਸ਼ੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਿਸ ਮੁਲਕ, ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਗਏ, ਆਪ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ-ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਲੋਕ ਧਾਰਨਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼, ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੇ ਰੂਹਾਨੀ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਧੁਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ, ਉਹ ਇਸ ਵੇਰਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਅਲਾਹੁਣੀ, ਆਰਤੀ, ਅੰਜੁਲੀ, ਸੋਹਿਲਾ, ਸੱਦ, ਕਰਹਲੇ, ਕਾਫੀ ਥਿਤੀ, ਘੋੜੀਆਂ, ਚਉਬੋਲੋ ਛੰਤ ਡਖਣੇ, ਬਾਰਹਮਾਹ, ਦਿਨ ਰੈਣਿ, ਪਹਰੇ, ਪੱਟੀ, ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ, ਮੰਗਲ ਰੁਤੀ, ਵਣਜਾਰਾ, ਵਾਰ ਸਤਿ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀਆਂ 22 ਵਾਰਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 9 ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੋਕ ਧੁਨਾਂ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਵਕਤ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ, ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ।

1 ਵਾਰ ਮਾਝ ਸਲੋਕ

ਮੂਰੀਦ ਤਥਾ ਚੰਦਰਹੜਾ ਸੋਹੀਆ ਕੀ ਧੁਨਿ।

2 ਵਾਰ ਆਸਾ

ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ ਦੀ ਧੁਨਿ।

3 ਵਾਰ ਗਉੜੀ

ਰਾਇ ਕਮਾਲ ਦੀ.....

ਵਾਰਿ ਕੀ ਧੁਨਿ।

4 ਵਾਰ ਗੂਜਰੀ

ਸਿਕੰਦਰ ਬਿਰਾਹਮ ਕੀ ਵਾਰ ਕੀ ਧੁਨਿ।

5 ਵਾਰ ਵਡਹੰਸ

..... ਬਹਿਲੀਮਾ ਕੀ ਧੁਨਿ।

6 ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ

ਜੋਧੇ ਵੀਰੇ ਪੁਰ ਬਾਣੀ ਕੀ ਧੁਨਿ।

7 ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ

ਰਾਇ ਮਹਮ ..... ਕੀ ਧੁਨਿ।

8 ਵਾਰ ਕਾਨੜਾ

ਮੂਸੇ ਕੀ ਵਾਰ ਕੀ ਧੁਨਿ

9 ਵਾਰ ਮਲਾਰ

ਰਾਣੇ ਕੈਲਾਸ ਕੀ ਧੁਨਿ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲੋਕ ਧੁਨਾਂ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਮਾਵਲੀ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਕਿਤਨੀ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਭਗਤ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਧੁਨਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਈ ਰਾਗਣੀਆਂ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਗਈਆਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗ ਦੀ ਪਦਵੀ ਹੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਇਹ ਇਤਰਾਜ਼ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗਉੜੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਗੂਜਰੀ ਆਦਿ ਇਸਤ੍ਰੀ ਲਿੰਗ ਨਾਮੀ ਰਾਗਣੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਗ ਕਿਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਅਸਲੀਅਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਰਜ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਇਹ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਰਾਗਣੀਆਂ ਆਖਣਾ ਮੁਨਾਸਿਬ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਗ ਹੀ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਆਚਾਰ ਤੇ ਪਦਵੀ ਸਭ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਰਾਗਣੀਆਂ ਰਾਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕੋਮਲ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਾਉਣਾ ਲੰਮੀ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੜਤਾਲ ਗਾਇਕੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੜਤਾਲ ਨਾਮਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ 7 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ 19 ਪੜਤਾਲਾਂ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਪਰੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਸਪੂਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਦ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ 36 ਪੜਤਾਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਗਾਇਣ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਪੜਤਾਲ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਅਰਥ ਪਰਤ ਤਾਲ, ਪਟ ਤਾਲ ਤੇ ਪੰਚ ਤਾਲ ਵਰਗੇ ਭਾਵ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੜਤਾਲ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੰਜ

ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਲਿੱਪੀ ਬੱਧ (ਨੋਟੀਸ਼ਨ) ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਸਥਾਈ ਵਿਚ ਇਕ ਤਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੰਤਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਖੋ ਵਖਰੇ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ, ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਮੌਲਕਿਕ ਤਹਿਤ ਵਿਲੱਖਣ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਗਵੱਈਏ:

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਿੰਸੀਪਲ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 36 ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਅਨੁਸਾਰ 37 ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਾਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ 60 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਦੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਤਤਕਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 31 ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਠ ਪਠਨ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ 31 ਰਾਗਾਂ ਅਧੀਨ 31 ਹੋਰ ਰਾਗ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਦਕਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਮੁੱਖ 31 ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ:

1 ਰਾਗ ਸਿਰੀ	2 ਰਾਗ ਮਾਝ
3 ਰਾਗ ਗਉੜੀ	4 ਰਾਗ ਆਸਾ
5 ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ	6 ਰਾਗ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ
7 ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜਾ	8 ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ
9 ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ	10 ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ
11 ਰਾਗ ਜੈਤਸਰੀ	12 ਰਾਗ ਟੋਡੀ
13 ਰਾਗ ਬੈਰਾੜੀ	14 ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ
15 ਰਾਗ ਸੂਹੀ	16 ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ
17 ਰਾਗ ਗੌਂਡ	18 ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ
19 ਰਾਗ ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ	20 ਰਾਗ ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ
21 ਰਾਗ ਮਾਰੂ	22 ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ
23 ਰਾਗ ਕੇਦਾਰਾ	24 ਰਾਗ ਭੈਰਉ
25 ਰਾਗ ਬਸੰਤ	26 ਰਾਗ ਸਾਰੰਗ
27 ਰਾਗ ਮਲਾਰ	28 ਰਾਗ ਕਾਨੜਾ
29 ਰਾਗ ਕਲਿਆਣ	30 ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ
31 ਰਾਗ ਜੈਜਾਵੰਤੀ	

31 ਰਾਗਾਂ ਅਧੀਨ 31 ਹੋਰ ਰਾਗ

1 ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ	2 ਗਉੜੀ ਦਖਣੀ
3 ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ	4 ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ
5 ਗਉੜੀ ਦੀਪਕੀ	6 ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਦੀਪਕੀ
7 ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ	8 ਗਉੜੀ ਮਾਝ
9 ਗਉੜੀ ਮਾਲਵਾ	10 ਗਉੜੀ ਮਾਲਾ
11 ਗਉੜੀ ਸੋਰਠਿ	12 ਆਸਾ ਕਾਫੀ
13 ਆਸਾਵਰੀ	14 ਦੇਵਗੰਧਾਰ
15 ਵਡਹੰਸ ਦਖਣੀ	16 ਤਿਲੰਗ ਕਾਫੀ
17 ਸੂਹੀ ਕਾਫੀ	18 ਸੂਹੀ ਲਲਿਤ
19 ਬਿਲਾਵਲ ਗੌਂਡ	20 ਬਿਲਾਵਲ ਮੰਗਲ
21 ਬਿਲਾਵਲ ਦਖਣੀ	22 ਰਾਮਕਲੀ ਦਖਣੀ
23 ਰਾਮਕਲੀ ਅਨੰਦ	24 ਨਟ
25 ਮਾਰੂ ਕਾਫੀ	26 ਮਾਰੂ ਦਖਣੀ
27 ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ	28 ਕਲਿਆਣ ਤੁਖਾਰੀ
29 ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਦਖਣੀ	30 ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਬਿਭਾਸ
31 ਬਿਭਾਸ ਪ੍ਰਭਾਤੀ	

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਕੇ ਜਿਥੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਰੁਸ਼ਨਾਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਕਲਾ ਵੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੇਣ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੱਬੀ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਬਾਣੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ 44 ਰਾਗ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ:

ਮੁੱਖ ਰਾਗ: ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ਮਾਝ, ਆਸਾ, ਆਸਾਵਰੀ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਦੇਵਗੰਧਾਰ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਬੈਰਾੜੀ, ਤਿਲੰਗ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਗੌਂਡ, ਰਾਮਕਲੀ, ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ, ਨਟ, ਮਾਰੂ, ਤੁਖਾਰੀ, ਕੇਦਾਰਾ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ, ਮਲਾਰ, ਕਲਿਆਣ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਆਦਿ।

ਮਿਸ਼ਰਤ ਰਾਗ: ਗਉੜੀ, ਗੁਆਰੇਰੀ, ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ, ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ, ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ, ਗਉੜੀ ਮਾਲਵਾ, ਗਉੜੀ ਮਾਲਾ, ਆਸਾ ਕਾਫੀ, ਬਿਭਾਸ ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਬਿਭਾਸ ਆਦਿ।

ਉਪਰੋਕਤ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਦ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਪੜਤਾਲ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 36 ਪੜਤਾਲਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਪਠਨ ਅਤੇ ਸਰਸਰੀ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਕਿਤਨੇ ਮਹਾਨ ਗਿਆਤਾ ਸਨ।

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜੋ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ: ਬਾਰਹਮਾਹਾ, ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਉਹ ਸੰਗੀਤਮਈ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਿਆਂ ਮਨ ਖਿੜ ਉਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਾ ਅਨੰਦ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਖੀਵੇ ਹੋ ਜਾਈਦਾ ਹੈ।

ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਪਾਵਨ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਬਾਬੀ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਵੱਸ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮਝਾਉਣ ਤਥਾ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਪੁਰ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਸਦਾ ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਜਿਹੀ ਅਮੋਲਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰੂਪੀ ਵਸਤੂ ਕਿੱਤੇਦਾਰ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦਾ ਥਾਂ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਈ। ਸੰਗਤ ਅਨੰਦਤ ਹੋ ਉਠੀ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵੱਡੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਖੋਜ ਤੋਂ ਇਹ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਕਿਤਨਾ ਵੱਡਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸਮੇਟੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ

ਐਸੇ ਮਹਾਨ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਟਿਊਨਾਂ ਜਾਂ ਫਿਲਮੀ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅੱਤੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਗਾਉਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਭਾ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ, ਕਮੇਟੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਵਲੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਲਾ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ (ਸਾਹਿਬ) ਰਾਗ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਵਿਦਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਰਾਗਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਲੋੜ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਸਖਤ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਗੀਤਕ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਸਾਡਾ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦਿਨ ਰਾਤ ਇਕ ਕਰ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦਾਦੇ ਦੇ ਅਨਮੋਲ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਜੀਵਨ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਅਮੀਰੀ ਬਖਸ਼ੀਏ, ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਅਸੀਂ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਵੀਏ।

ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ 'ਸੀਸ ਗੰਜ' ਵਿਚੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ

Music And Yoga

Narender Kaur

About Raga, Shri Guru Granth Sahib incorporates these lines:

*"Dhann su raga surangare
aalapat sab tikh jaye
Sabhana ragan wich so bhala
bhai jit vasya man aaye"*

*"Raga nad sab sach hai
keemat kahi na jaye
Raga nade bahra innhi
hukam na bujhya jaye"*

*"Gun govind gavho sab
harijan raga rattan rasna alaap
kot janam ki trisna nivri
ram rasayan atam dhraap"*

It is evident from our history that during Vedic period all the rituals were performed with music. Samveda is totally musical. Muslim invaders tried to capture our musical traditions also. They used music only for entertainment in their courts. At that time Shri Guru Nanak Dev ji recited all his bani in ragas. He once again joined music with religion. Besides others Sikh Gurus, saints, Bhakta, Sufi poets, Hindi poets accepted music as a medium of their holy poetry. Bhakta Jaidev wrote Geet Govind in ragas. Hence all the saints proved the dignity and divinity of music.

Swami Haridas who produced maestros like Taansen, practiced music

only for God and not for worldly entertainment.

Language of music is universal. There are so many languages in the world but music is such a language which is understood by every man, every bird, every animal and every plant even our whole nature is affected by music. Even the poisonous creature like snake is controlled by music. To capture a snake, the snake charmer plays at his been and the snake forgets biting and easily surrenders itself to the snake charmer.

Really music is a very powerful medium to attach or detach the two selves. If music is practiced with sub-standard lyrics meant for worldly entertainment brings us apart from its real aim but when music is practiced for saying God's praises only, it becomes a very powerful medium for communion with God i.e. Yoga. All our religious scriptures tell us about nada brahma. The following line of Shri Guru Granth Sahib proves this phenomenon in this way.

*"Dhuni mein dhyan dhyan mein
janiya gurkukh akath kahani".*

Literal meaning of Yoga is to join i.e. to join one's mind with God. Yoga is controlling the mind, controlling the various activities of mind, controlling the mind from movements and concentrating

on one i.e. the God. Yoga is not merely the physical exercises rather the ultimate aim of Yoga is to meditate on God. The physical and mental exercises which the Yoga consists of are only to wake up the kundalini which is lying dormant in our body. When the kundalini is awakened we feel a divine force, a divine current in our body. Though now a day's people take Yoga as physical exercises to keep body fit but our yogis practised Yoga for hinder less meditation so that no physical trouble can create any hindrance in their bhakti.

Through this topic I wish the people who practise Yoga to learn music, recognize the power of music to be acquainted with the fact that it music is associated with Yoga (meditation), one can very easily achieve one's goal of communion with the Almighty.

In the ambiguous lifestyle of the today's world, everyone is out for one or the other thing. Every one is under stress because of some reason. One may be stressed to reach one's office in time, worried about one's future, may be for the children or starving for earning more and more money.

People are competing for the higher positions in their organizations in this era of privatization. Everyone in the hierarchy wants to topple the next higher to him. A head of an organization is always thinking of finding out ways for its growth. On the other hand employees are also stressed as they will be working hard to

achieve the benefits out of competition with their colleagues. Everyone is under stress as one has to perform and is fully responsible for the results in whichever slot one is performing. The children are under pressure due to the studies which outweigh their potential.

So in this life full of stresses, if we try to listen to healthy classical music daily for some time, try to forget one's routinely hectic schedule and let the mind absorb the soothing power that it renders, surely one is going to free oneself of the stresses piled up during the whole day and to get the sustainable bliss out of it. This will create a balance between mind and body that is all the most essential for doing some job with concentration and dedication and will enable a person to do his routine duties with spirit and peace in his mind.

Many methods are proposed for reducing stress and gaining of peace. Lectures are delivered on stress management, much literature is available in form of books, magazines as well as on the internet where the authors recommend these for stress mitigation. Yoga is very much in vogue these days and the Yoga centres are using music during meditation sessions. Pt. Shiv Kumar Sharma, a renowned Santoor player, created a new raga named Antar Dhvani which is being extensively used for meditation.

Perhaps because the language of the notes (sur) is universal and if associated

with any country's spoken language, may not be understandable by the people of the other country. Another reason may also be these and that is according the Yogis the unstruck sound is instrumental. Bhai Sahab Bhai Randhir Singh in his book named 'Anahad Shabad, Darshan Duar' writes on page no 87 and 91

“ਨਾਮ ਲਿਵ ਲੀਣੀ ਦਸਾ ਵਿਚ ਗਾਈ ਗੁਰ ਕੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਸਹਿਜ ਅਨਹਦ ਉਪਜਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਖੁਬ ਅਨਹਦੋਂ ਉਪਜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨਹਦਿ ਸਮਾਣੀ ਹੈ। ਪੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ ਨਾਮ ਲਿਵ ਤਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰਤੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਹਰ ਦਮ ਅਨਹਦ ਪੁਨੀਆਂ ਸੁਣਨ ਲਈ ਅਖੰਡਾਕਾਰ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਅਨਾਹਦ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਝੁਣਕਾਰਾਂ ਸੁਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਰੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਨਹੀਂ, ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿਚ ਜਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ 'ਅਵਾਜ਼' ਹਨ, ਇਹ ਅਰਥ ਗੁਰਮਤਿ ਪਰਮਾਰਥ ਅੰਦਰ ਮੰਜੂਰ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਵਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰੂਪੀ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਨ ਗਾਵਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਸੋਈ ਸ਼ਬਦ ਬਿਸਮ ਅਨਾਹਦ ਝੁਣਕਾਰ ਅੰਦਰਿ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੁਣੀਆ ਹੈ। ਅਨਮਤ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਯੋਗ ਮਹਿਜ਼ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ ਹੀ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਤਰਲਾ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

..... ਗੁਰਮਤਿ ਅੰਦਰ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪੰਜ ਬਜੰਤਰੀ ਬਾਜਿਆਂ ਦੀ ਪੁਨੀ ਤੋਂ ਉਤਪਨੀਆਂ ਪੰਜ ਸ਼ਬਦ ਪੁਨੀਆਂ (ਅਵਾਜ਼ਾਂ) ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ।

Gurbani is divines:

‘ਪੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਆਈ ਤਿਨ ਸਗਲੀ ਚਿੰਤ ਮਿਟਾਈ।’
‘ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ
ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨ ਵੇ ਲਾਲੋ’

All the Gurus wrote bani in ragas.

This is the power of Gurbani that everyone enjoys the bliss by listening to it, even if understands or not. It is because Gurbani is divine and divinity is not at all concerned with caste, creed or culture. In Jaap Saheb God is addressed as the supreme song, the supreme dance, the supreme musical instrument and the supreme 'Taan'

‘ਨਮੋ ਗੀਤ ਗੀਤੇ ਨਮੋ ਤਾਨ ਤਾਨੇ,
ਨਮੋ ਨ੍ਰਿਤ ਨ੍ਰਿਤੇ ਨਮੋ ਨਾਦ ਨਾਦੇ’

Hence Gurmat Sangeet is the way of communion with God i.e. Yoga, because it consists of Gurubani only and not the worldly poetry.

GOD'S MYSTERIES

Surinder Kaur Puar

ਜੈਸੇ ਹਰਹਟ ਕੀ ਮਾਲਾ ਟਿੰਡ ਲਗਤ ਹੈ ਇਕ ਸਖਨੀ ਹੋਰ ਫੇਰ ਭਰੀਅਤ ਹੈ ॥ ਤੈਸੇ ਹੀ ਇਹੁ ਖੇਲੁ ਖਸਮ ਕਾ ਜਿਉ ਉਸ ਕੀ ਵਡਿਆਈ ॥ The buckets on the chain of the Persian wheel rotate; one empties out to fill another. This is just like the Play of our Master; one dies and another one is given birth; such is His Glorious Greatness. Guru Granth Sahib ॥ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮਹਲਾ ੧ (੧੩੨੯)

February 5, 2003, my heart is filled with joy and gratitude. Joy, because it's a very special day, it's our first and at this point our only grandson Kirpal Singh's first birthday. He is totally adorable, I'm certain that all the grandmothers think their grandchildren are the most precious, cutest little bundle of joy. Gratitude, because what can be more miraculous than the birth of a child!

We always celebrate special days in our family with prayer and offering rendering to god (WAHEGURU). Very early that morning, my mind brimming with happiness, I walk to the Gurdwara (Sikh Temple) that is about two hundred feet from my parents house, in the pind(village, name Paldi, in the district Hoshiar Pur) in the state of Punjab, India where I was born and brought up. The granthi (the person who reads for the people from the Guru Granth Sahib, (the spiritual holy book for the Sikhs) was sitting on his plungh, (an oversize bed) leaning a little to the side with the support of pillows as

always. I headed straight to the Guru Granth Sahib's room to read Hukamnaama (order of the day) myself. A sikh is required to read or hear from someone the Hukamnaama (order of the day), in other words ask for blessings from the guru before starting the day. Anyway, after reading the Hukamnaama, I walk to the granthi ji's room to inquire how things were with him. I didn't need to do any introduction about who I was. He knows the entire Jangi clan and me back to probably several generations. You may be wondering how old this man might be to know my family from several generations. He is fairly young, may be in his early forties. This is the beauty of living in a small village from time immemorial. It is not amazing at all that everyone knows who's daughter/son, granddaughter or great granddaughter you are. It is disappearing, though among the youth because of getting out of the villages in search of better opportunities to the cities and to the countries abroad. It is sad to see the empty gallies (streets) in the pind and the lack of neighbor hood cohesiveness and laughter coming from exchanging bedtime stories from the neighbors' rooftops. The rooftops are flat in India and made of brick and cement. I remember all my family members would fix their cots at night on the rooftops under the starry moonlit nights in summer months. The children would count

shooting stars and follow the Milky Way under clear sky. Everyone would hope for a merciful cool breeze to lull everyone to sleep.

As I chit chat with granthi ji, he gestures one of the sewadarnis (female volunteers to bring me a bowl of freshly made kheer (rice pudding). The sewadarni brings a big bowl of kheer for me. I was not ready to tackle the big bowl of rice pudding so early in the morning. But my refusal to eat made no difference to them and also it is not considered polite to the host in my culture. As soon as I put one spoon in my mouth, I savored the whole bowl full of kheer in seconds. It was so delicious.

The next thing I had wished to do that morning was to talk with Sandeep, Sarah and Kirpal. They were living in Mysore, South India for several months at that point and I wanted to wish Kirpal happy birthday. As it turns out my parents' telephone line was down. There is nothing new about it; that's usually the case often times in that area. So, I decided to head to my in-laws pind (village, named Ghurial), which is about 20 kilometers from my parents house in district Jalandhar. There are no immediate family members left at my in-laws house. My husband and I got most of his siblings migrated to the States except for his sister, who was not willing to leave the country when immigration laws were more relaxed. The first twenty-five years of our stay in the United States was focused on getting family members from both sides, his and mine settled in the states. We must have contracted with God to fulfill this responsibility for our families just as so many

people like us have done it; and who also were the trail blazers to leave India for the pursuit of higher education in the late fifty's. Who ever said that the "pioneers are lonely people" seems so true in my life at this juncture. I have felt extremely lonely after our son's passing amidst the crowds, but not any more. May be God has granted me the gift of writing to heal my pain.

Most of us who reside in the states still maintain ancestral homes in the pind (village) in Punjab and come from farming communities. The land is the most valuable possession of a Punjabi Sikh family. It produces gold in terms of grain to feed most of India. No wonder most of us have strong ties to our homes and mother earth back in Punjab. The trips back and forth to India also provide the opportunity for the youngsters to experience the life and culture first hand.

Anyway, back to the morning of February 5th, 2003, my father gets me his driver and the car ready for me and apologized for not accompanying me because of his previous commitment to oversee the school projects he passionately busies himself with. I believe the humanitarian blood runs in my family. The middle school in my pind was started by my ancestors in 1928, became high school, then Higher Secondary when the government changed the system to plus two. This is equivalent to twelve grades in the States. The school is still run by the Jangi family. Since most of Jangis' have moved out from the pind to Canada and England and all my siblings to the states, the major responsibility remains upon my father's shoulders at the

age of eighty-three. I'm also product of that school. When I joined this school in eighth grade it was for boys only. There was no way I was going to get any education if my grandfather had not talked to the Headmaster to admit me to this school. It was a novel idea, a girl going to boys' school. It worked for two years because another girl was admitted along with me. But in the tenth grade, my class-mate's family decided to send her to all girls school four miles away to Mahil Pur. I had no choice but to go to the all girls' boarding school. The conclusion of the story of my going to boys' school is that this school became co-ed school from then on. I also was the first female teacher to start teaching at this school after completing college educations and teaching credentials. I guess I have been breaking codes of traditions all along.

My mother could not travel with me due to health reasons to my in-laws. I bought several kilos of sweets on my way to my in-laws house to distribute to family and friends. It is customary to offer sweets to celebrate the happy occasions. After checking my house at my in-laws, I headed to the gurdwara about two kilometers away. This gurdwara, called Dera Baba Bhag Singh has special meaning for the Puar family. It is situated not far from the family land. My father-in-law, who is now one hundred and two years old, and by god's grace still manages himself for the most part with little help and a lot of love from family members; served in the Indian military with Baba Bhag Singh from 1922-40 during the British Raj in

India. They both left the military service on the onset of First World War. After leaving military, Baba Bhag Singh turned to meditation/simran and his search for god became the only mission for him the rest of his life.

Soon after my husband and I were married in early 1966, my father-in-law took me to this gurdwara to meet Baba ji. As I recall, the gurdwara was just one dalaan (big room) and a berandah. My father-in-law has always been very proud of me. Being the eldest daughter-in-law places some serious responsibilities and entitles some respect from the family members, even though there was another daughter-in-law already in the family; my husband's younger brother's wife. I was the first person to leave India from my family the same way, as my husband was the first from his. It was the time before television and telephone were invented. Some people had radios mostly imported from some relatives living abroad. The people who owned the radios would show off by playing popular/filmy music loudly so that the entire village could hear it.

My father-in-law is very simple minded. No one really knew the procedure to apply for a passport after my marriage. The passport agents I know made it extremely good on innocent people. Taking bribery was and even is more rampant in India. My father-in-law doesn't believe in bribing. Consequently, it took me almost a year to get my passport and visa.

As the time went on my husband, children and I will make faithful visits to this

gurdwara during our trips to India and Punjab. Each time there will be more construction going on and a large number of Sangat (congregation) congregating. What impressed me in the recent years was the construction of a technical and engineering college under the leadership of Sant Baba Malkiat Singh. Our visit to the Gurdwara in Jan-Feb 2003 was extremely out of the ordinary. Baba Ji showered us with respect and kindness. We were given tour of the college and introduced to the administration and principal, Dr. Sagar, one of a kind person. My husband was made to promise to teach at the college every year and also work on networking with Universities outside India; so that the students could realize their full potential by seasoned professionals life experiences trained outside of India. My husband and I left the gurdwara fully content and feeling blessed. "What an opportunity to share and give back our good fortune to our roots", I exclaim to myself!

My husband returned to the States on January 23 to start his teaching job at the St. John's University in Queens, New York, while I stayed back to spend some time with my parents. Back to my visit to the gurdwara on Feb.5, as soon as I arrive there I find out that Baba Ji was out to attend some function and may not be back for some time. I waited around for a while, and decided to have langar (lunch). Langar is the tradition started by Sikh gurus. The food is prepared and served by sewadars (volunteers) 24/7 to anyone who enters the Gurdwara. Gurus meant to send a message to the prevailing society,

which was predominantly Hindu that "all people are created equal". At the gurdwaras, everyone, high or low in rank sits in rows on the floor and partake food together. I believe the gurus wanted to teach the first lesson in humility if we can comprehend and appreciate the concept behind it.

After finishing my food, as I sit there, I spot a young man, couldn't be more than thirty or thirty-two, dressed in a long chola (robe) whom I had seen around but never spoken to. I approach him and ask if he could give my message to Baba Ji since I wanted to head back to my parents and take care of some things on my way back. My father likes us children back home before sun down, even now that we are all grown. I ask this long robed man his name. He replies;

"People call me Braham".

I smile and say, 'you mean, Braham Ji'

He smiles shyly and says "no, just Braham".

Braham Ji knew who I was and I ask him if he could convey my message to Baba Ji as soon as he could. He agrees politely and I'm just about to leave and suddenly Braham Ji stops me. He goes into the dalaan (the large room) where my father-in-law had taken me the first time to visit Baba Bhag Singh Ji and returns with a box of sweets and siropa (siropa is a saffron colored piece of cloth with a sacred religious meaning. During Gurus times the custom was to bestow siropa upon to some rare people who had done some selfless service for the people. But these days the real meaning behind it is lost and has turned into a mere custom).

Even so I was touched. This was the first time some sadhu looking soul offered me a siropa. I accept it with great reverence and my heart tells me that I'm least worthy of this honor. I'm about to step back and leave when Braham Ji stops me again. He goes into the dalaan again and comes back with a cream colored loei, or sometimes it is called lohi (man's shawl; it is customary in Indian culture for men to wrap around themselves with a woolen loei, in winter). It is wrapped in a clear plastic bag. He offers it to me and says, "Bhahn Ji, this is for you". I'm totally overwhelmed with respect for this act of Braham Ji and accept it with tears in my eyes. My entire body starts to shake as I hold the loei in my hands as if I were witnessing some strange phenomena, beyond my comprehension.

Later that day I take this loei out of the bag and show it to my mother as I describe the incident with Braham Ji. I start to feel good about it. The only thing that remained on my mind still was that why Brahm ji stopped me second time to give me the loei? Why he was so kind and generous towards me that day. This was not the first time I had been to the Gurdwara. Anyway, it was a beautiful full size woolen man's loei. I find myself completely puzzled, but joyfully commenting, "What does Braham Ji know? It's not for me. This loei is for a man". I fold it lovingly and pack it in my suitcase to bring it to the States.

I'm back in New Jersey on Feb. 8. I show the loei to my husband and repeat the same story again, laughing at Braham Ji's

innocence. I tell my husband that I'm going to put it away for safe keeping because it has been blessed by a saintly soul; since it is for a man, may be he could use it some day as he wishes.

I had no idea that some super power was clueing me in that I was going to need that loei for my child. I had no premonition about the tragedy - miracle that was about to change my family's destiny forever in just fifteen days after my encounter with Braham Ji. I believe that death is just as much a miracle as the birth. Families rejoice at the birth of a baby, the same way as, Dr. Michael Newton writes in his book, 'The Life Between Lives', the soul is greeted back. The spirits are joyful because the soul is finding its way back to the source - the Creator - the God - the Waheguru.

Exactly fifteen days later we get the news about our son's passing. The whole world changed for us. Just two days before when he called and talked to his father and me, we started to count the weeks and days and minutes for his and his family's arrival back to the house. He never made it back home instead, he reached his true home and we all waited for his body to arrive. It was one week later that my husband and I saw his body. The loei Braham Ji had given me was not on my mind at all. It was only when some family members told me that we needed a loei for Sandeep's body to cover, all of a sudden, the whole incident with Braham Ji flashed through my mind. I told everyone that no one needs to go and purchase a loei. My child already has been blessed with one. Only

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੀਰਤਨ

a realized soul can tend to the struggling soul starved to see his Master.

Later I found out that Braham Ji is blessed with deep inner wisdom. I had read that some realized souls could see your future by looking into your eyes. Sandeep Singh, when he was at the University of Colorado in Boulder, living the life of a hermit, would call me every Sunday and talk for hours about his Guru. He would want me to believe so desperately about his truth. His famous words, "Mom look into the eyes of Satguru, you will see God because the eyes are the

windows of the soul". How I long to hear that voice once again! The more I feel the pangs of separation for my child, the better I get to know him. As Kahlill Gibran writes in his book, "The Prophet, Page 58", "FOR THAT WHICH YOU LOVE MOST IN HIM MAY BE CLEARER IN HIS ABSENCE, AS THE MOUNTAIN TO THE CLIMBER IS CLEARER FROM THE PLAIN. WHEN YOU PART FROM YOUR FRIEND; GRIEVE NOT". This mother will never dare to say that he is going off track.

e-mail: surinderkaur@yahoo.com

ਸੁਰ ਲਿਪੀ

ਪ੍ਰੋ: ਨਰਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਰਾਗ: ਧਨਾਸਰੀ

ਥਾਟ: ਕਾਫੀ

ਸੁਰ: ਗੰਧਾਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦ ਕੋਮਲ, ਬਾਕੀ ਸ਼ੁੱਧ ਆਰੋਹ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਪੈਵਤ ਵਰਜਿਤ।

ਜਾਤੀ: ਔੜਵ ਸੰਪੂਰਨ

ਸਮਾਂ: ਦਿਨ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਪਹਿਰ।

ਵਾਦੀ: ਪੰਚਮ

ਸੰਵਾਦੀ: ਸ਼ੜਜ

ਆਰੋਹ: ਸ ਗੁ, ਮ ਪ, ਨੀ ਸੰ ਅਵਰੋਹ: ਸੰ ਨੀ ਧ ਪ, ਮ ਪ ਗੁ, ਰੇ ਸ

ਮੁੱਖ ਅੰਗ : ਨੀ ਸ ਗੁ, ਮ ਪ, ਨੀ ਧ ਪ, ਮ ਪ ਗੁ, ਰੇ ਸ

ਤਾਲ- ਦੀਪਚੰਦੀ ਮੱਧਲੈਅ

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
0			2				0			3			
ਸਥਾਈ													
ਪ	-	-	-	-	ਗੁ	ਮ	ਗੁ	-	-	ਰੇ	ਸ	ਨੀ	ਸ
ਬੰ	ੜ	ੜ	ੜ	ੜ	ੜ	ਦ	ਨਾ	ੜ	ੜ	ਹ	ੜ	ਰਿ	ੜ
ਗੁ	-	-	-	-	ਮ	-	ਗੁ	-	-	-	-	-	-
ਬੰ	ੜ	ੜ	ੜ	ੜ	ਦ	ੜ	ਨਾ	ੜ	ੜ	ੜ	ੜ	ੜ	ੜ
ਗੁ	-	ਮ	ਪ	-	ਨੀ	-	ਸੰ	ਮੰ	-	-	-	ਮੰ	-
ਗੁ	ੜ	ਣ	ਗਾ	ੜ	ੜ	ੜ	ਵ	ਹੁ	ੜ	ੜ	ੜ	ਗੋ	ੜ
ਗੁੰ	ਮੰ	ਗੁੰ	ਰੇਂ	-	ਸੰ	-	ਨੀ	ਸੰ	ਨੀ	ਧ	ਪ	ਗੁ	ਮ
ਪਾ	ੜ	ੜ	ੜ	ੜ	ਲ	ੜ	ਰਾ	ੜ	ੜ	ਏ	ੜ	ੜ	ੜ
ਅੰਤਰਾ													
ਪ	ਪ	-	-	-	-	-	ਮ	ਪ	-	ਗੁ	-	ਮ	-
ਵ	ਭੈ	ੜ	ੜ	ੜ	ੜ	ੜ	ਭਾ	ੜ	ੜ	ਗ	ੜ	ਭੇ	ੜ
ਪ	-	-	ਨੀ	ਪ	ਨੀ	-	ਸੰ	-	-	ਸੰ	-	-	-
ਣੇ	ੜ	ੜ	ਗੁ	ੜ	ਰ	ੜ	ਦੇ	ੜ	ੜ	ਵ	ੜ	ੜ	ੜ
ਨੀ	-	-	ਸੰ	-	ਮੰ	-	ਮੰ	-	-	ਮੰ	-	ਮੰ	ਪੰ
ਕੋ	ੜ	ੜ	ਟ	ੜ	ਪ	ੜ	ਰਾ	ੜ	ੜ	ਧ	ੜ	ਮਿ	ੜ
ਗੁੰ	ਮੰ	-	ਪੰ	-	ਪੰ	-	ਗੁੰ	-	-	ਰੇਂ	-	ਸੰ	-
ਣੇ	ੜ	ੜ	ਹ	ੜ	ਰਿ	ੜ	ਸੇ	ੜ	ੜ	ਵ	ੜ	ੜ	ੜ
ਨੀ	ਸੰ	-	ਨੀ	-	ਧ	-	ਪ	-	-	ਪ	-	ਪ	-
ਕੋ	ੜ	ੜ	ਟ	ੜ	ਪ	ੜ	ਰਾ	ੜ	ੜ	ਧ	ੜ	ਮਿ	ੜ
ਮ	ਪ	-	ਗੁ	-	ਮ	ਪ	ਪ	ਨੀ	ਧ	ਪ	ਮ	ਗੁ	ਮ
ਣੇ	ੜ	ੜ	ਹ	ੜ	ਰਿ	ੜ	ਸੇ	ੜ	ੜ	ਵ	ੜ	ੜ	ੜ

ਬਾਕੀ ਅੰਤਰੇ ਇਸੇ ਧੁਨ 'ਤੇ

ਲੈਕਚਰਾਰ, ਆਰੀਆ ਕਾਲਜ, ਪਠਾਣਕੋ

ਸੁਰ-ਲਿਪੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ

ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ

ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੫ ਘਰੁ ੧੨

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ

ਬੰਦਨਾ ਹਰਿ ਬੰਦਨਾ ਗੁਣ
ਗਾਵਹੁ ਗੋਪਾਲ ਰਾਇ ॥

ਰਹਾਉ ॥

ਵਡੈ ਭਾਗਿ ਭੇਟੇ ਗੁਰਦੇਵਾ ॥
ਕੋਟਿ ਪਰਾਥ ਮਿਟੇ ਹਰਿ
ਸੇਵਾ ॥੧॥

ਚਰਨ ਕਮਲ ਜਾਕਾ ਮਨੁ ਰਾਪੈ ॥
ਸੋਗ ਅਗਨਿ ਤਿਸੁ ਜਨ ਨ
ਬਿਆਪੈ ॥੨॥

ਸਾਗਰੁ ਤਰਿਆ ਸਾਧੂ ਸੰਗੇ ॥
ਨਿਰਭਉ ਨਾਮ ਜਪਹੁ ਹਰਿ
ਰੰਗੇ ॥੩॥

ਪਰਧਨ ਦੋਖ ਕਿਛੁ ਪਾਪ ਨਾ
ਫੇੜੇ ॥ ਜਮ ਜੰਦਾਰੁ ਨ ਆਵੈ
ਨੇੜੇ ॥੪॥

ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਅਗਨਿ ਪ੍ਰਭਿ ਆਪਿ
ਬੁਝਾਈ ॥ ਨਾਨਕ ਉਧਰੇ ਪ੍ਰਭ
ਸਰਣਾਈ ॥੫॥੧॥੫੫॥

Dhanasri 5th Guru

There is but One God. By True
Guru's grace, He is obtained.
I make obeisance, obeisance
unto my God. Sing I the praise
of the Sovereign Lord, the World
cherisher.

Pause.

By the great good fortune, one
meets with the Divine Guru.
Millions of sins are erased by
the Lord's service.

The fire of sorrow clings not to
the person, whose soul is
imbued with the Lord's lusus
feet.

The world ocean he crosses
joining the society of saints.
Imbued with His love he
remembers the Name of the
Fearless Lord.

Death's courier the enemy of
life, draws not near him who
takes not others wealth, nor
commits any evil deeds and
sins.

The Lord Himself quenches the
fire of desire. Taking to the
Lord's refuge, O Nanak the
mortal is delivered.

ਧਨਾਸਰੀ ਪੰਜਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ

ਵਹਿਗੁਰੂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੈ। ਸਚੇ ਗੁਰਾਂ
ਦੀ ਦਇਆ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਪਾਇਆ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ, ਪ੍ਰਣਾਮ
ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸਣਹਾਰ
ਪ੍ਰਭੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੈਂ ਕੀਰਤੀ ਗਾਉਂਦਾ
ਹਾਂ।

ਠਹਿਰਾਉ।

ਭਾਰੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੰਦਾ ਰੱਬ ਰੂਪ
ਗੁਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸੁਆਮੀ ਦੀ ਚਾਕਰੀ ਦੁਆਰਾ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਹੀ
ਪਾਪ ਨਾਸ਼ੁਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਅੱਗ ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਨਹੀਂ
ਚਿਮੜਦੀ ਜਿਸ ਦੀ ਜਿੰਦੜੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ
ਕੰਵਲ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਰੰਗੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਉਹ ਸੰਸਾਰ
ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨਾਲ ਰੰਗੀਜ ਕੇ, ਉਹ
ਨਿਡਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ
ਹੈ।

ਜਿੰਦ ਦਾ ਵੈਰੀ, ਮੌਤ ਦਾ ਦੂਤ ਉਸ ਦੇ
ਲਾਗੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਜੋ ਹੋਰਨਾ ਦੀ
ਦੌਲਤ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਨਾ ਹੀ ਕੁਕਰਮ ਤੇ
ਗੁਨਾਹ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭੂ ਆਪੇ ਹੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ
ਬੁਝਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਆਮੀ ਦੀ ਸ਼ਰਣਾਗਤਿ
ਸੰਭਾਲਣ ਦੁਆਰਾ, ਹੇ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਾਨੀ
ਬੰਦ ਖਲਾਸ ਹੋ ਵੰਢਦਾ ਹੈ।